STUDIA LEDNICKIE IV
Poznań — Lednica 1996

ANTONI PELCZYK
Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

POOLĘDERSKIE BUDOWNICTWO MIESZKALNE NA OBSZARZE RÓWNINY NOWOTOMYSKIEJ*

Drei Häuser hat mir Gott gegeben;
In diesem will ich ewig leben,
In jenem will ich ruhen fein,
Im dritten will ich ewig sein.[1]

W krajobrazie osadniczym Wielkopolski szczególną odrębnością środowiska przyrodniczego oraz budownictwa wiejskiego charakteryzuje się Równina Nowotomyska potocznie zwana niecką nowotomyską.

Rejon ten zamknięty mniej więcej linią: Pniewy–Lwówek–Pszczew–Trzciel–Zbąszyń–Wolsztyn–Rakoniewice, od początku XVIII wieku stał się terenem intensywnego osadnictwa olęderskiego, którego ślady uchwytne są jeszcze dzisiaj (zob. ryc. 1). Obszar ten o przewadze gleb wytworzonych na glinach zwałowych i piaskach, w większości podzielony na małe zagłębienia oddzielone pasami piaszczystych usypisk wydmowych, poprzecinany licznymi rowami i strumykami, wymagający prac melioracyjnych i pokryty puszczą — przez długi czas nie przedstawiał dla osadnictwa rolniczego większej wartości (zob. ryc. 2 i 3). Stąd też, jedynie na skraju wydzielonego obszaru znajdowały się tereny od dawna zasiedlone, niewielkie zaś enklawy tworzyły wydarte puszczy tereny wokół Tomyśla (obecnie Stary Tomyśl), Wytomyśla, Grudny, Boruji, Łomnicy, Kąkolewa, Kuślina, Bolewic, Chmielinka, Jabłonnej[2]. Stan ten uległ diametralnej zmianie dopiero w dobie wielkiego ruchu kolonizacyjnego trwającego w Wielkopolsce z niedługimi przerwami przez wiek XVII i XVIII aż do rozbiorów Polski. W tym

*Niniejszy artykuł stanowią fragmenty przygotowanego do druku opracowania *Budownictwo olęderskie na obszarze Równiny Nowotomyskiej*, które ukaże się (w:) Budownictwo ludowe w Polsce. Seria monograficzna, Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok.

[1] Inskrypcja na belce XVIII-wiecznej chałupy z Marianowa (Mariendorf, Netzekreis) (wg P. Groth 1939, s. 43).

[2] Szczegółowsze informacje podają: J. Burszta 1958, s. 108 – 118; tenże 1960, s. 76 – 81; W. Rusiński 1956, s. 73; Słownik historyczno-geograficzny... 1982 – 1987, s. 87, 95 – 96, 676 – 677, 720 – 721; tamże 1988, s. 13 – 15, 154 – 159, 562 – 563.

czasie powstały tu dziesiątki osad, które dzieli się na holendry, budy, huty, cegielnie, rudy, hamry, kuźnice, wsie sołtysie, kolonie, osady leśne[3].

Dla interesującego nas rejonu najprężniejsze było osadnictwo olęderskie. Teren wokół Nowego Tomyśla to największy w Wielkopolsce obszar osiemnastowiecznej kolonizacji olęderskiej[4]. Kolonizacja ta, jakkolwiek stanowi odpowiednik a zarazem dalszy etap kolonizacji holenderskiej na obszarze Prus Królewskich i Książęcych, na tym terenie nie ma znaczenia etnicznego[5].

Nazwa „osadnictwo olęderskie" (holenderskie) nie oznacza już tu narodowości osadników, lecz pewne zasady prawa holenderskiego, które przypominało podstawy prawne, na jakich osadzano w średniowieczu kolonistów niderlandzkich[6]. Dotyczy to w pierwszym rzędzie:

a) stosunku równorzędności osadników wobec feudała, co regulował przywilej wydany przez właściciela gruntu na podstawie ugody z całą gminą lub zastępcą działającym w jej imieniu,
b) dzierżawy początkowo czasowej, wynoszącej lat kilkanaście do kilkudziesięciu, później już dzierżawy wieczystej gruntu,
c) wolności osobistej,
d) renty pieniężnej, jako obciążenia feudalnego.

Kolonizacja niecki nowotomyskiej w XVIII wieku opierała się głównie na osadnikach narodowości niemieckiej, później i polskiej oraz w małym stopniu czeskiej. Pochodzenie Olędrów Niemców związane było z wyznaniem. Olędrzy protestanci przybywali głównie z prowincji przygranicznych: Nowej Marchii, Śląska i Pomorza, katolicy zaś preferowani przez Cystersów z Obry według wszelkiego prawdopodobieństwa — z głębi Rzeszy: Bawarii lub Szwabii. Jeśli chodzi o Olędrów Polaków to część katolicka rekrutowała się z ludności miejscowej, natomiast ewangelicy pochodzili ze Śląska. Takie nazwy jak Polsko-Czeskie Olędry, Stare i Nowe Czeskie Olędry również przemawiają za tym, że pewna liczba osadników przybyła ze Śląska bądź z Moraw[7].

Kolonizacja olęderska w Wielkopolsce była w całości kolonizacją rolną i jako taka

---

[3] W tym okresie osadnictwo olęderskie nie było jedyną formą osadnictwa w Wielkopolce (por. K. Hładyłowicz 1932, s. 86; W. Rusiński 1947, s. 8)

[4] Zob. Mapa pomocnicza nr 14. Osadnictwo olęderskie i fryderycjańskie w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (Atlas języka... 1989).

[5] Historia osadnictwa olęderskiego związana jest z ruchami reformacyjnymi i emigracją mennonitów z terenów Fryzji i Północnych Niderlandów do krajów niemieckich, skąd specjalni agenci feudałów polskich werbowali ich do zasiedlania terenów leśnych i bagiennych na ziemiach polskich. W przypadku Wielkopolski udział Holendrów w kolonizacji olęderskiej, w porównaniu do udziału w niej osadników niemieckich, był znikomy. Dowodzi to tezy, że osadnictwo to wyróżnia zasada prawna a nie narodowościowa (por. W. Rusiński 1947, s. 9 – 10 i 29 – 36; J. Burszta 1958, s. 112 – 114; A. Czubiński, J. Topolski 1989, s. 241).

[6] Prawo holenderskie z okresu kolonizacji olęderskiej stanowiło, w pewnym sensie, odmianę prawa niemieckiego, na którego zasadach w XII i XIII wieku osadzano w Niemczech Północnych osadników niderlandzkich (W. Rusiński 1947, s. 6 – 7).

[7] Dzięki uprzejmości sołtysa wsi Grubsko miałem możliwość obejrzenia Kroniki szkolnej Szkoły w Grubsku, prowadzonej od 1884/5 do 1938/39 roku, w której we wprowadzeniu pod tytułem Chronik Geschichte des Ortes Grubsko czytamy: „Die Bewohner von Polnisch-Böhmisch sind grössenteils Katholiken, deutscher Nationalität, und die von Deutsch-Böhmisch durchweg ewangelisch. Die Gemeinde Deutsch-Böhmisch wird auch häufig Zisken genannt und soll dieser Name von Ziska, dem Hussitten Anführer, herrühren."

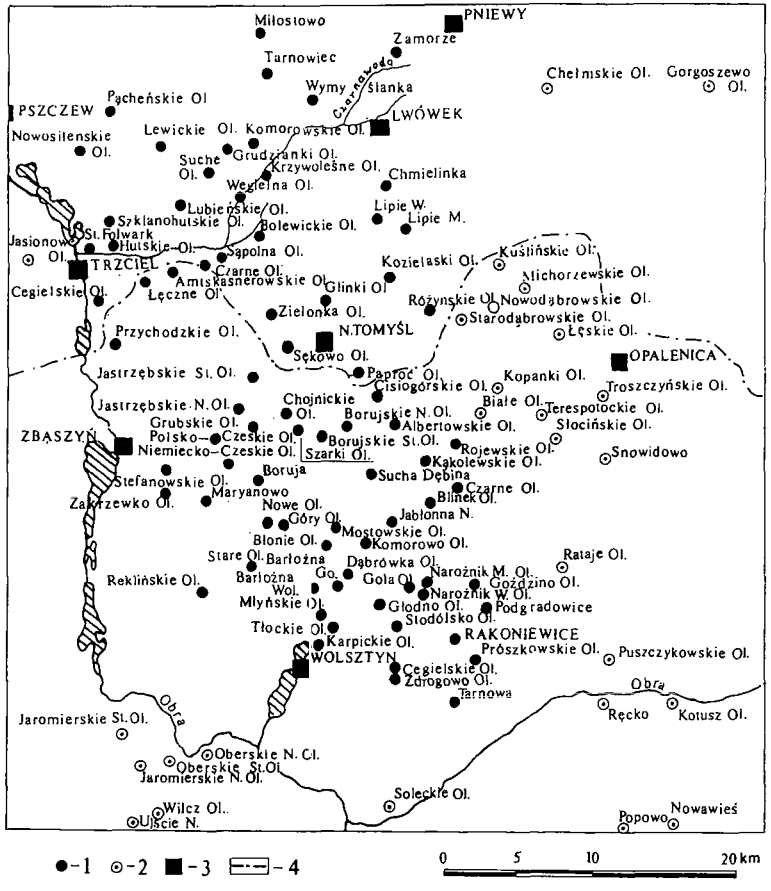

Ryc. 1. Osady olęderskie powstałe na terenie niecki nowotomyskiej pod koniec XVIII wieku (por. W. Rusiński 1947, mapa). 1 — osady olęderskie na terenie niecki; 2 — osady olęderskie poza niecką; 3 — inne miejscowości; 4 — granice powiatów

formalnie przestała istnieć w 1823 roku z chwilą wprowadzenia przez Prusy jednolitego samorządu gminnego i regulacji stosunków wiejskich. Powstaje zatem pytanie, na ile zastane budownictwo jest kontynuacją pierwotnego budownictwa z okresu lokacji wsi na „prawie holenderskim"? I na ile jest odmienne od budownictwa polskiego? Zagadnienie to jest skomplikowane i wymaga jeszcze wielu badań źródłowych. Istnieje bowiem niewiele obiektów z II połowy XVIII wieku, koloniści zaś w 1945 roku opuścili

interesujący nas teren, a miejsca opuszczone zajęła ludność napływowa z różnych stron kraju i to w dużej mierze z Kresów Wschodnich (wileńskie, lwowskie). Istotny dla tematu jest jednak fakt, że ludność ta, przyjmując postawę zasiedlenia biernego, nie dokonała zasadniczych zmian w zastanym układzie przestrzennym wsi, zagrody czy w architekturze[8].

Przybywających Olędrów osadzano we wsiach opuszczonych, na terenach podmokłych lub przeznaczonych pod wykarczowanie. Zazwyczaj, osadnicy sami przygotowywali i wymierzali wyznaczony teren pod uprawę. Wielkość gospodarstw w osadach olęderskich, przez cały okres trwania kolonizacji, podlegała znacznym zmianom. W osadach wcześniejszych normą była włóka (16,8 – 24,2 ha). Później tworzono również gospodarstwa o roz miarach 1/2 włóki, rzadziej dwóch, 3/4 lub 1/4 włóki. Nierówne uposażenie w ziemi, zwłaszcza przy lokacji osad późniejszych, było dość częste. Liczba gospodarstw i ich wielkość zmieniały się też na skutek podziału drogą spadkobrania. Zmianę pociągało za sobą również bezprawne przyorywanie gruntów. Przy gospodarstwach znajdowały się zwykle ogrody, wielkość ich wahała się od 1/4 do 2 morgów (mórg: 126,6 m × 43,2 m). Miejsce, na którym stały budynki, przeważnie, nie wchodziło w rozmiar gruntów (W. Rusiński 1947, s. 67).

Zastane zagrody we wsiach poolęderskich są zagrodami wielobudynkowymi (ryc. 4). Zdecydowanie przeważa model z trzema budynkami, w skład których wchodzą: chałupa, budynek inwentarski oraz stodoła (ryc. 5). Rzadziej spotyka się inne wolno stojące budynki, jak owczarnie, szopy, wozownie. Siedliszcza mają kształt prawie kwadratu lub wieloboku i są w większości niewielkie (ok. 30 × 30 m). Wolne przestrzenie pomiędzy budynkami wypełnione są dość szczelnymi płotami sztachetowymi i żerdziowymi, które chronią głównie przed zwierzętami leśnymi. Do wnętrza obejścia, wygrodzonego płotem, prowadzą bramy i furty zbite z desek lub sztachet.

W większości przypadków dom usytuowany jest szczytem do drogi, rzadziej kalenicą (ryc. 6). Budynek inwentarski lokowany jest szczytem do drogi, stodoła zaś najczęściej stoi w poprzek zagrody (ryc. 4). W zagrodach samotniczych pewną prawidłowością jest dążenie do tego, aby promienie słoneczne padały bezpośrednio na okna chaty. Charakterystycznym akcentem dla tychże zagród są także wysokie drzewa, rosnące w ich obrębie, jak i dookoła nich (ryc. 7). Część tych drzew jest pozostałością po wykarczowanej puszczy (graby, dęby), część zaś sadzona celowo dla potrzeb ochrony przed silnymi podmuchami wiatru, czy też piorunami. Często do zabudowań zagrody samotniczej przylegają bezpośrednio sady, ogródki kwiatowe, a także przyzagrodowe

[8] Informatorzy (przesiedleńcy) traktowali swój pobyt w Nowotomyskiem tymczasowo, co w konsekwencji hamowało proces wykupu gruntów i budynków z Państwowego Funduszu Ziemi. Fakt zaś dzierżawy i użytkowania (a nie dziedziczenia) niejako prawnie i moralnie „zwalniał" ich z podejmowania napraw i modernizacji użytkowanych (czasowo) obiektów. To z kolei przyczyniło się do tego, że większość obiektów mogła swój stan z 1945 roku zachować do lat 80-tych. Od tego bowiem czasu nastąpiło, wśród niektórych grup społecznych, zainteresowanie wykupem w Nowotomyskiem poolęderskich budynków i ich obejść z przeznaczeniem na domy letniskowe, a od lat 90-tych także na warsztaty rzemieślnicze. Proces ten nadal trwa, a sprzyja jemu to, że część pokolenia przesiedleńców wymarła, część zaś postarzała się na tyle, że nie może podołać na gospodarstwie i najchętniej przenosi się do swoich dzieci, które już dawno, ze względu na rozproszony i samotniczy charakter osad poolęderskich, uciążliwą komunikację i brak infrastruktury, w większości przeniosły się do miast (Nowy Tomyśl, Wolsztyn, Poznań, Zielona Góra itd.), bądź pobudowały się w okolicy przy drodze asfaltowej.

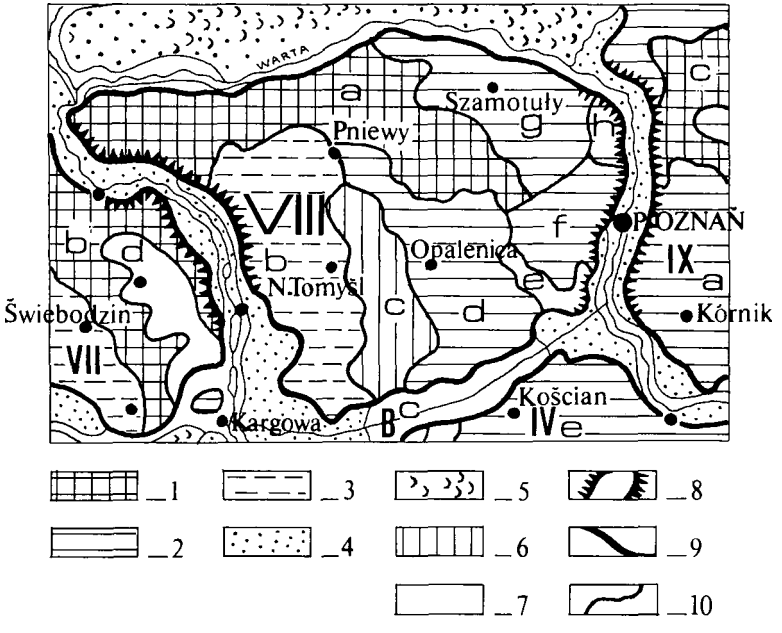

Ryc. 2. Wysoczyzna Poznańska. Fragment mapy: Nizina Wielkopolsko-Kujawska — Regiony geomorfologiczne (wg B. Krygowskiego 1956, mapa nr 2).
VIII — Wysoczyzna Poznańska; VIIIa — Pagórki Pszczewsko-pniewskie; VIIIb — Równina Nowotomyska; VIIIc — Wał Lwówecko-rakoniewicki; VIIId — Równina Opalenicka; VIIIe — Pagórki Stęszewskie; VIIIf — Równina Poznańska; VIIIg — Równina Szamotulska; VIIIh — Pagórki Poznańskie; 1 — pagórki strefy czołowo-morenowej; 2 — równiny denno-morenowe; 3 — równiny zandrowe; 4 — terasy ponadzalewowe oraz wysokie; 5 — pagórki wydmowe; 6 — wały typu ostańcowego; 7 — dna dolin i kotlin; 8 — przełomy; 9 — granice regionu III rzędu; 10 — granice regionu IV rzędu

pastwiska połączone z zagrodą opłotowaniem żerdziowym. Całość zagrody olęderskiej uzupełniają nieliczne obiekty architektury małej, do której zaliczają się studnie najczęściej z żurawiem i piece chlebowe.

Z pośród wszystkich budynków poolęderskich zachowanych w Nowotomyskiem - budynki mieszkalne wykazują największe zmiany układu wewnętrznego. Stan ten spowodowany został głównie po 1945 roku. Początkowo wywołany sporadycznym zasiedlaniem chałup dwoma rodzinami, później rozrostem rodzin zasiedlających, a po roku 1980-tym dążeniem do poprawy warunków mieszkaniowych.

Wyłącznym typem budynku mieszkalnego jest chałupa szerokofrontowa. Zjawiskiem jednostkowym jest tu występowanie chałupy szerokofrontowej asymetrycznej (ryc. 8). Analizując rzut przyziemia można postawić tezę, iż regułą komponowania rzutu przyziemia było budowanie domu na planie „łagodnego prostokąta". Zaś, w proporcjach

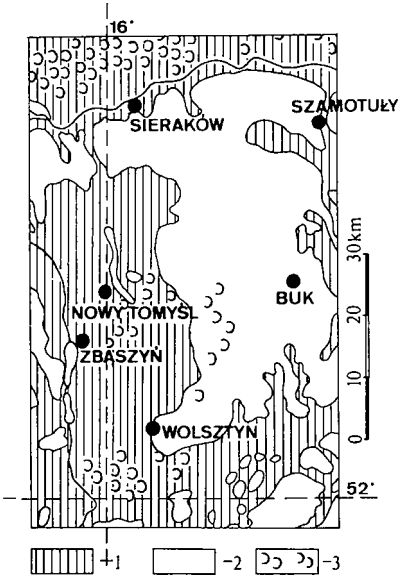

Ryc. 3. Fragment mapy: Nizina Wielkopolsko-Kujawska. Rola wód w kształtowaniu jej rzeźby (wg B. Krygowskiego 1958, tabl. III). 1. Dna dolin, kotlin, terasy, zandry — twór wody; 2. Wysoczyzny morenowe — twór bezpośredniej akumulacji lodowcowej; 3. Wydmy — twór wiatru

pomiędzy jego szerokością a długością dominowały stosunki liczbowe 1:2, 3:4, 4:7. Warto tu przy okazji zwrócić uwagę, że było to wręcz odwrotne niż w budownictwie olęderskim pochodzącym z terenów położonych wzdłuż środkowego biegu Wisły i nad Bugiem gdzie powszechne były zasada „wydłużonego prostokąta" oraz proporcja 1:3 (por. W. Marchlewski 1988, s. 508; J. Górak 1971, s. 32 – 33).

Zachodnia Wielkopolska leży w strefie przewagi wolno stojących, szerokofrontowych budynków mieszkalnych o rzucie zwartym zbliżonym do kwadratu. Plan ten, o proporcjach tzw. „łagodnego prostokąta", zaczął rozpowszechniać się tutaj pod koniec XVIII wieku (A. Pelczyk, 1994, s. 55 i n.). Potwierdza to bardzo mała ilość budynków mieszkalno-gospodarczych w Nowotomyskiem oraz całkowity brak obiektów tego typu o rzucie zdecydowanie wydłużonego prostokąta.

Biorąc pod uwagę kryterium układu pomieszczeń, określanego mianem traktu, za typowe uznać można chałupy dwutraktowe oraz chałupy półtoratraktowe. Najbardziej rozpowszechniony jest typ chałupy dwutraktowej, w której izby układano po obu stronach sieni z dwoma lub trzema komorami z tyłu. Typowym było układanie izby większej (paradnej) po stronie prawej (ryc. 9). Izba ta, najczęściej, posiadała od dwóch do trzech okien w przeciwieństwie do przeciwległej, która była mniejsza i posiadała jedno lub dwa okna. Do komór prowadziły drzwi z obu izb. Przy wariancie z trzema komorami, do środkowej (przy kominie), która często pełniła funkcję kuchni lub alkierza prowadziły drzwi z sieni. Pomieszczenie to posiadało też okna, niekiedy, zbliżone wymiarami do tych w izbach. Na podstawie zebranych materiałów można postawić tezę, że przedstawiony typ chałupy, w okresie od 1815 do 1900 roku, był dominujący na terenie niecki nowotomyskiej. Jeśli chodzi o drugi typ — chałupę półtoratraktową, dodatkowo wyróżniającą się funkcją mieszkalno-gospodarczą — to obecnie występuje on sporadycznie i choć w daleko posuniętej modernizacji, to jednakże czytelny w swym pierwotnym układzie (ryc. 9a i b). Jego odmienność polega na tym, że zamiast izby mniejszej (najczęściej z lewej strony) posiada część inwentarską, do której prowadzą drzwi z zewnątrz. Pojedynczo zachowane obiekty — posiadające starą metrykę (1768, 1975, 1808, 1818) potwierdzają, że chałupy tego typu stawiano w II połowie XVIII wieku. Dokonane zaś w nich późniejsze przeróbki

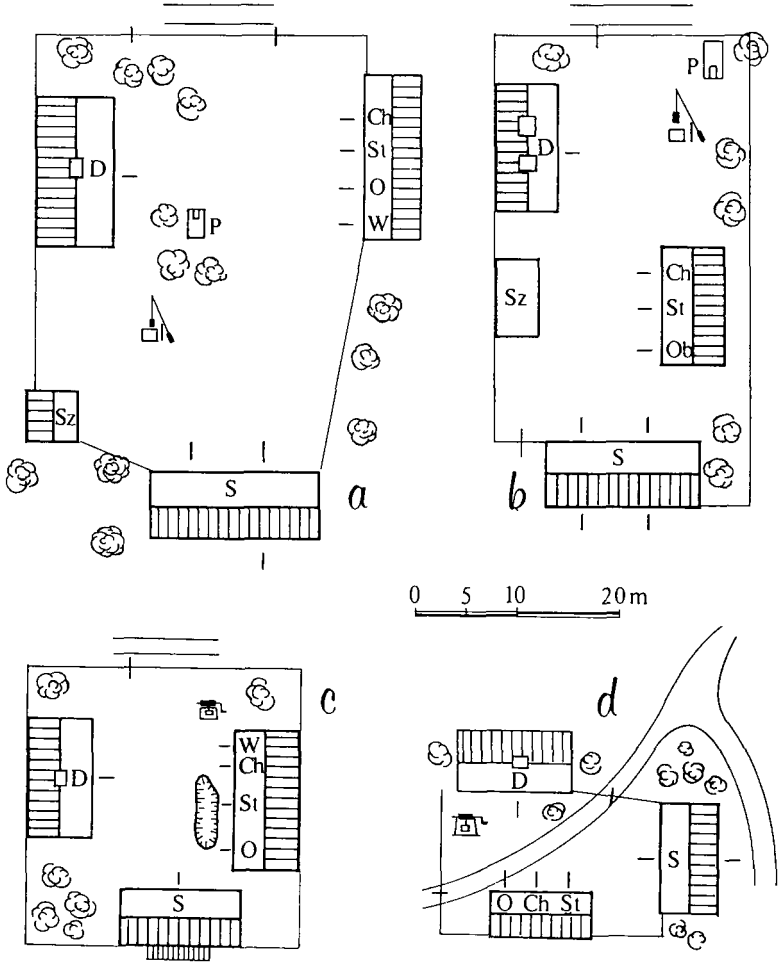

D-dom, Ch-chlew, Ob-obora, S-stodoła, St-stajnia, W-wozownia, Sz-szopa, P-piec chlebowy

Ryc. 4. Schematy typów zagród olęderskich w Nowotomyskiem

Ryc. 5. Najczęściej spotykany układ trzybudynkowej zagrody olęderskiej.
Zagroda olęderska prezentowana na terenie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach (WPE), (stan z 1993 r.), foto A. Ziółkowski

Ryc. 6. Szczytowe usytuowanie chałupy w osadzie zwartej (stan z 1995 r.),
Boruja 15, woj. zielonogórskie, foto M. Jóźwikowska

Ryc. 7. Otoczenie zagrody olęderskiej w osadzie rozproszonej (stan z 1982 r.), Róża, woj. poznańskie, foto A. Pelczyk

Ryc. 8. Chałupa (1807 r.) szerokofrontowa asymetryczna z częścią inwentarską (stan z 1985 r.), Sątopy, woj. poznańskie, foto A. Pelczyk

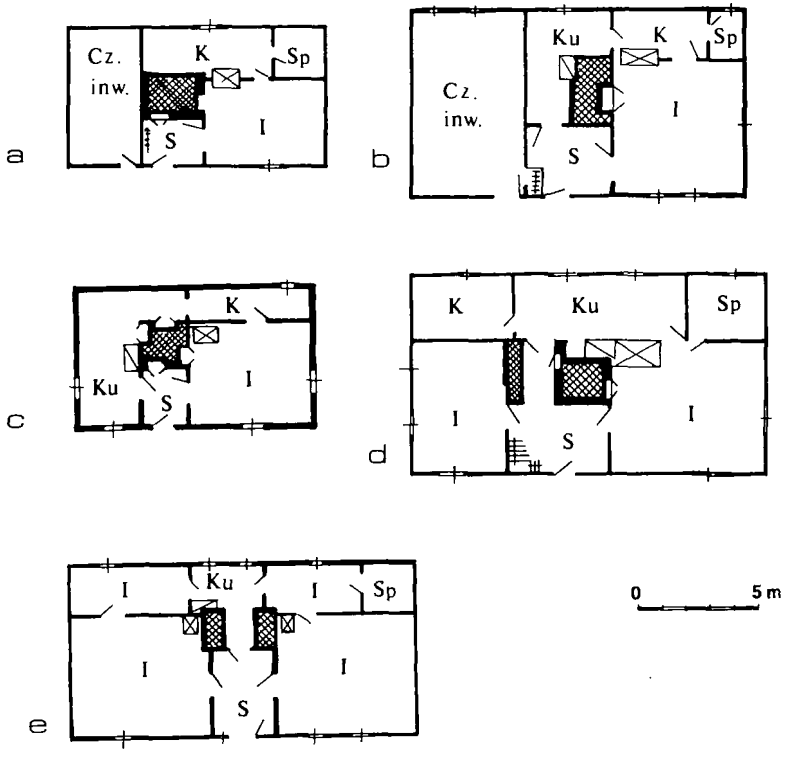

Ryc. 9. Rzuty przyziemia chałup olęderskich w Nowotomyskiem: a) chałupa (1795 r.) szerokofrontowa, półtoratraktowa z częścią inwentarską (układ sprzed 1975 r.), Sątopy 4, woj. poznańskie; b) chałupa (1768 r.) szerokofrontowa, półtoratraktowa z częścią inwentarską (układ sprzed 1973 r.), Róża Nowa, woj. poznańskie; c) chałupa (1823 r.) szerokofrontowa, półtoratraktowa, Nowy Tomyśl. W 1983 roku przeniesiona do WPE; d) chałupa (XIX w.) szerokofrontowa, dwutraktowa, Sękowo, woj. poznańskie

świadczą, iż typ ten mógł być typem pierwotnym i powszechnym co znajduje analogię na terenie osadnictwa olęderskiego wzdłuż środkowego biegu Wisły (ryc. 10) i nad Bugiem (ryc. 11). Tezę tę zdaje się też potwierdzać fakt wiązania ścian w części mieszkalnej na rybi ogon zaś w gospodarczej na słupy (por. J. Górak 1971, s. 34 – 35).

System ogniowy w chałupach olęderskich już w II poł. XIX wieku uległ daleko idącym zmianom i dlatego do czasów współczesnych zachowało się niewiele form reliktowych. Do najstarszych urządzeń zastanych systemów ogniowych należą kominy sztagowe oraz piece chlebowe budowane z gliny wewnątrz szerokich kominów. Piece te, służyły głównie do wypieku chleba, niekiedy też do suszenia owoców. Na podstawie ilości zachowanych pieców tego typu można stwierdzić, że osadnicy mimo zakazów

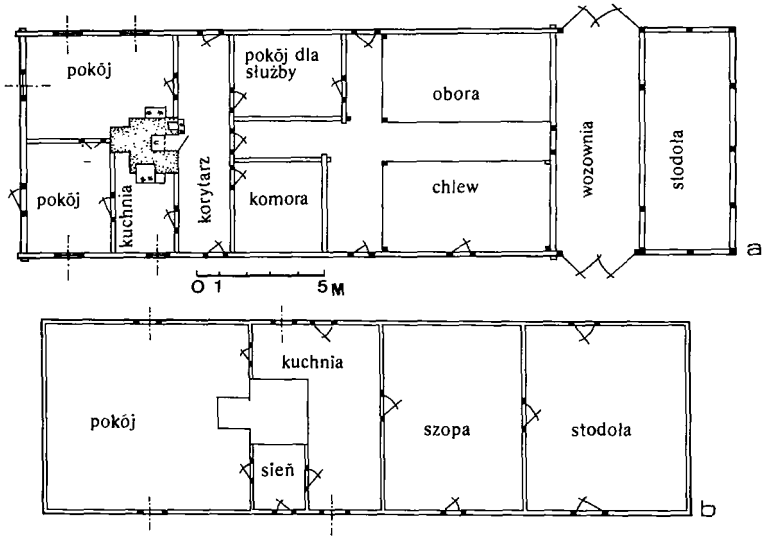

Ryc. 10. Rzuty przyziemia chałup olęderskich w dolinie środkowej Wisły: a) Troszyn, woj. płockie; b) okolice Świecia, woj. bydgoskie (wg W. Marchlewskiego 1988, s. 508)

administracyjnych umieszczania pieców chlebowych w obrębie chałup chętnie budowali je w kominach, choć daleko rzadziej w osadach zwartych niż rozproszonych. W niektórych obiektach, w nasadzie komina, można spotkać także zachowane fragmenty tzw. czarnej kuchni, czyli małego pomieszczenia wydzielonego z części komina oświetlonego przez jego wylot ewentualnie otwór w przesklepieniu. Zazwyczaj w pomieszczeniu tym zabudowany był kocioł służący do podgrzewania wody dla zwierząt, gotowania bielizny lub smażenia powideł. Zanik czarnej kuchni spowodowany został głównie całkowitym przesklepieniem szerokich kominów, co dawało dodatkowe pomieszczenie, z którego tworzono zasadniczą kuchnię. Typowym dla systemu ogniowego w chałupach olęderskich jest występowanie w dużej izbie pieca kaflowego z ozdobnym gzymsem, który usytuowany jest zazwyczaj w narożniku przy ścianie oddzielającej izbę od komory (alkierza), w małej izbie zaś — wnęki kominowej tzw. kominka, z paleniskiem zakrytym płytą żeliwną. Kominek powszechnie zamykany jest dwuskrzydłowymi drzwiami płycinowymi zawieszonymi w ozdobnej ramie (ryc. 12a).

Kominy lokowane są pośrodku budynku pomiędzy izbami bądź między izbą a sienią (przelotową). Posiadają one podstawę wyłącznie na poziomie fundamentów, opartą zazwyczaj na ziemi lub w „murach". Najstarsze zachowane kominy wykonane są z czterech dragów tworzących piramidalną ramę, w której wzdłużnie osadzone są szczebliny (kije) wyplecione wikliną lub kalanymi w glinie warkoczami ze słomy, całość zaś polepiona jest grubą warstwą gliny. Ta forma komina zajmuje najczęściej całą powie-

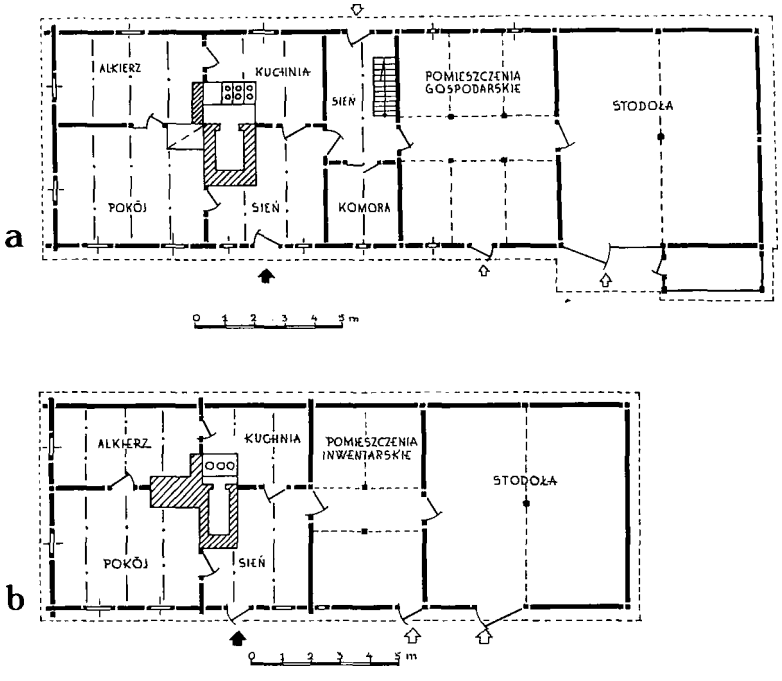

Ryc. 11. Rzuty przyziemia chałup olęderskich nad Bugiem a) Mościce Dolne nr 14; b) Mościce Dolne nr 33, woj. białskopodlaskie (wg J. Góraka 1971, s. 33 i 34)

rzchnię sieni lecz nie jest to regułą. Obok kominów szerokich, do których odprowadzano dym z pieców i kominków lokowanych w dwóch przeciwległych izbach lub w jednej z nich, często można spotkać kominy zbliżone w swej formie do arkadowych. Istotą tego typu jest to, że obok zasadniczego komina sztagowego, usytuowanego przy ścianie oddzielającej izbę od sieni i zajmującego tylko jej część, poprowadzony jest przy ścianie przeciwległej równoległy kanał, który ponad pułapem łączy się z zasadniczym kominem. Dzięki temu sklepieniu istnieje możliwość ogrzewania dwóch izb przy jednoczesnym zachowaniu przejścia z sieni do alkierza (kuchni). Młodsze (koniec XIX wieku) systemy dymne, budowane z cegły, są zazwyczaj dwukominowe. Kominy te usytuowane są przy ścianach dzielących sień od izb. W tym przypadku bardzo często sień jest przelotowa a na strychu, pomiędzy kominami, znajduje się wędzarnia.

Osady olęderskie, ze względu na charakter osadnictwa, nie uległy przebudowie uwłaszczeniowej, nie zmienił się też materiał i sposób budowaniu chałup co potwierdzają obiekty istniejące w terenie. Nie ma bowiem różnic, w konstrukcji ścian, między obiektami z końca XVIII wieku, a tymi, które powstały w wieku XIX-tym. Powszechnie

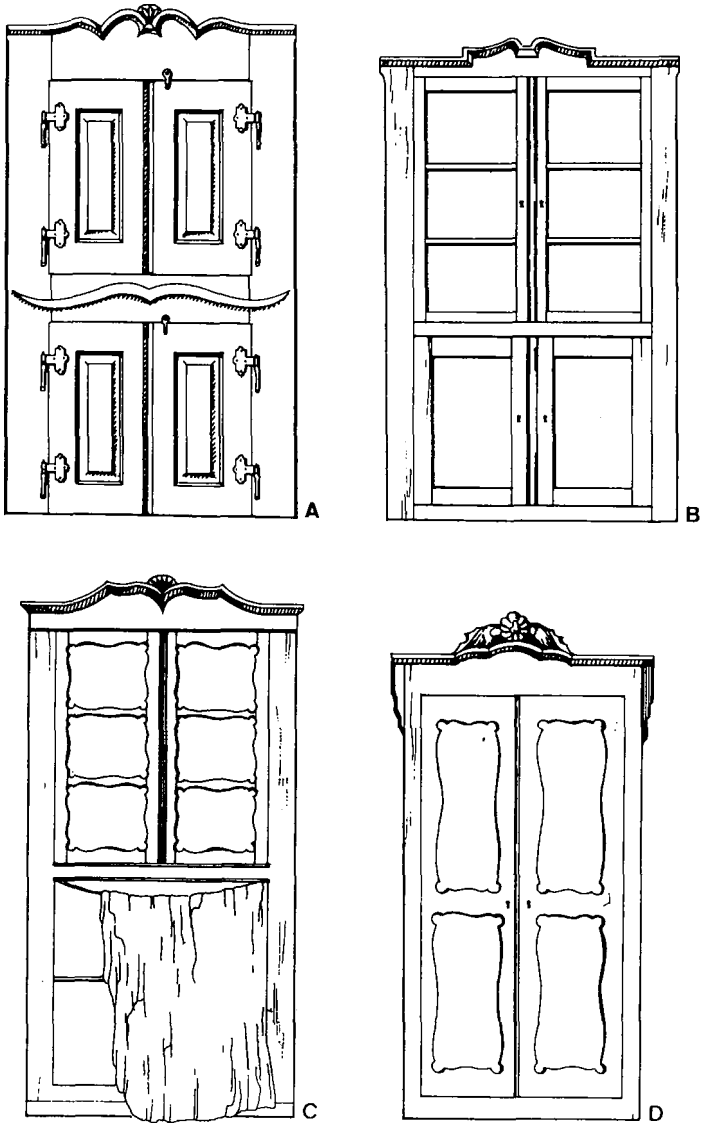

Ryc. 12. Formy drewnianych obudowań kominków oraz szaf wnękowych

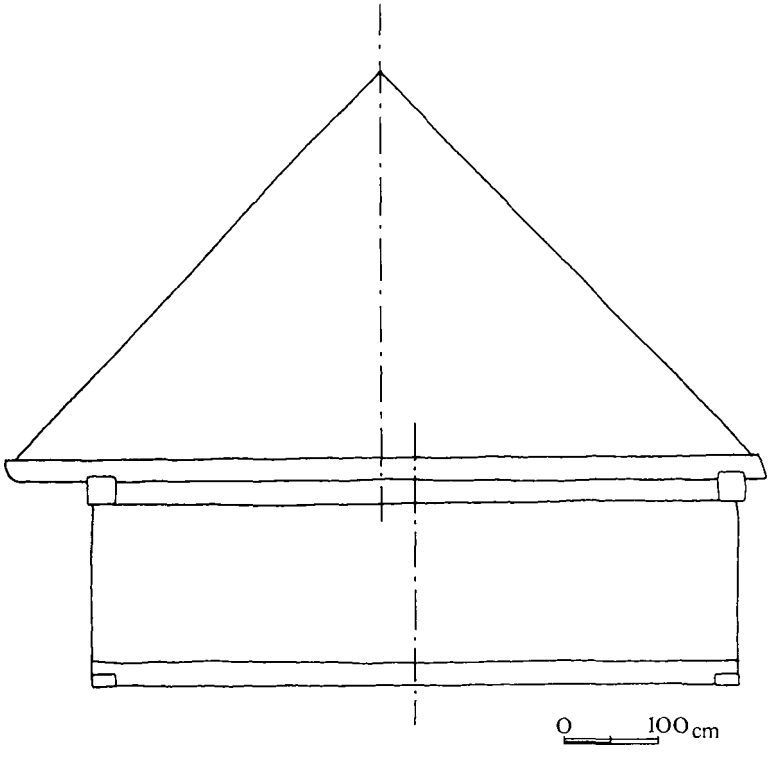

Ryc. 13. Schemat dachu asymetrycznego

używanym materiałem było drewno (sosna, dąb, niekiedy modrzew). Ściany budowano, na dębowej podwalinie, zazwyczaj z 6 – 8 blochów (niekiedy tylko z czterech, z których każdy miał ponad 50 cm szerokości) w konstrukcji zrębowej zawęgłowanej na rybi ogon lub zrębowo-słupowej. W wielu przypadkach można też spotkać tu konstrukcję sumikowo-łątkową, rzadziej zaś konstrukcję ryglową wypełnioną słomą zaglinioną, pecą, strychulcem oraz konstrukcję murowaną z pecy (Zachodzko, Lewiczynek, Dąbrowa). Znamienną cechą badanego terenu jest występowanie konstrukcji mieszanej ścian wg następującego schematu:

izba duża (z piecem grzewczym)	—	izba mała (z kominkiem)
1. konstrukcja zrębowa	—	konstr. zrębowo-słupowa
2. konstrukcja zrębowa	—	konstrukcja ryglowa
3. konstr. sumikowo-łątkowa	—	konstrukcja ryglowa

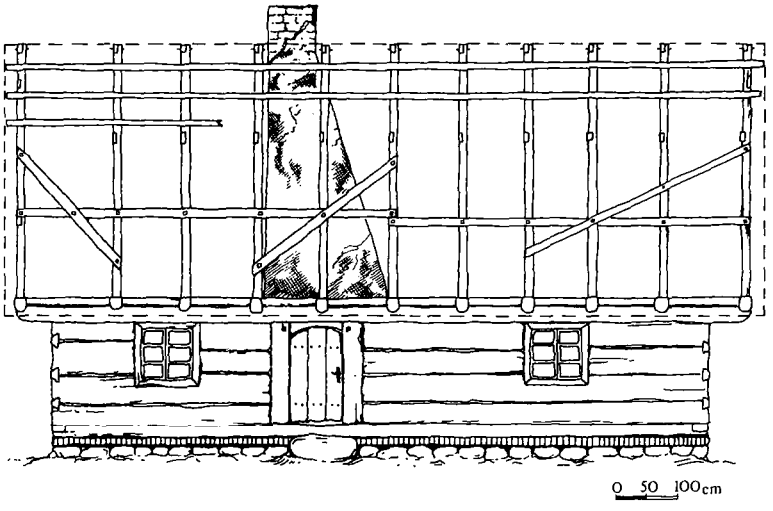

Ryc. 14. Dach krokwiowo-jętkowy chałupy olęderskiej (1823 r.) z 60 centymetrowym nadwieszeniem w szczytach. Od frontu, szeroki okap wysunięty poza lico ściany wzdłużnej. Nowy Tomyśl (stan z 1885 r.). W 1986 r. obiekt przeniesiony do WPE

Dowodem wartościowania konstrukcji przez osadników jest stosowanie „lepszej" kontrukcji przy budowie izby „paradnej". Przykłady stosowania tej zasady można spotkać w Czeskiem Nowym, Goździnie, Dąbrowie, Róży, Zachodzku, Glinnie. Najbardziej preferowany był wariant, w którym część chałupy obejmująca izbę dużą wykonana była w konstrukcji zrębowej, a część z izbą mniejszą w kontrukcji zrębowo-słupowej. Zachowane do chwili obecnej budynki w większości mają otynkowane ściany od wewnątrz. Jest to jednak wynik późniejszej modernizacji z początku XX wieku. Dowodzą tego: ilość spotykanych jeszcze chałup ze ścianami malowanymi farbą olejną, klejową lub wapienną nakładaną bezpośrednio na podłoże drewniane; sposób nakładania tynku oraz fakt, że po zbiciu tynku w wielu przypadkach ukazują się na surowym drewnie wyraźne ślady farby.

Omawiając konstrukcję ścian chałup nie sposób pominąć elementów konstrukcyjnych ich wnętrz, jakimi są podłogi, pułapy oraz szafki wnękowe. Na podstawie zebranych materiałów można przyjąć, że pod koniec XIX wieku wszystkie obiekty posiadały drewniane podłogi w obu izbach a nawet w alkierzach (komorach zamieszkiwanych). Podłogi układane były w szerokich — od 30 do 60 cm — desek przybitych (dyblowanych) do legarów złożonych bezpośrednio na ziemi. W sieni oraz w komorach wykorzystywanych gospodarczo układano posadzkę z cegły palonej lub kafli. Jeśli chodzi o pułapy to wykonane są one dwoma sposobami. Pierwszy z nich polega na układaniu desek na belkach stropowych i pokrywaniu ich grubą warstwą gliny wymieszanej ze słomą. Drugi na stosowaniu techniki szachulcowej (ramowej). Polegało

Ryc. 15. Budynek mieszkalny z wysokim poddaszem „tremplem" (stan z 1995 r.), Jastrzębsko Stare, woj. poznańskie, foto M. Jóźwikowska

to na tym, że darte beleczki owinięte słomą i oblepione gliną układano na belkach lub listwach przybitych do nich, po czym całość oblepiano z dwóch stron gliną, a następnie gładzono i bielono. Bielenie stosowano tylko do dołu. Kolejnym elementem konstrukcyjnym wnętrza chałupy olęderskiej są szafki wnękowe (ryc. 12b, c, d). Konstrukcja ich polega na budowaniu w ścianach działowych lub w ścianie kominowej wnęki o wymiarach, przeciętnie, 180 × 90 × 40 cm. We wnękach tych osadzano deski tworzące półki. Każda wnęka zamknięta jest dwuskrzydłowymi drzwiami konstrukcji ramowej zazwyczaj z jedną płyciną i trzema szybami. Powstałe w ten sposób szafki wykorzystywano do przechowywania naczyń i sprzętu kuchennego.

Bryły chałup przykryte są wyłącznie dachem dwuspadowym konstrukcji krokwiowo-jętkowej lub stolcowo-płatwiowej. Krokwie osadzano w belkach stropowych za pomocą czopów (konstrukcja krokwiowo-jętkowa) lub wspierano zacięciem na płatwi (konstrukcja stolcowo-płatwiowa). W zależności jak układano wiązary szczytowe na oczepie lub płatwi otrzymywano dwie odmiany dachu dwuspadowego. Pierwsza z nich polega na umocowaniu wiązarów równo z płaszczyzną ściany szczytowej, druga zaś na wysunięciu ich (dach nadwieszony) o 10 do 60 cm na zewnątrz poza lico ściany szczytowej (ryc. 13). Temu drugiemu rozwiązaniu często towarzyszy występowanie dachu asymetrycznego, powstałego przez przesunięcie osi więźby dachowej w kierunku frontowej ścianie wzdłużnej, co w konsekwencji prowadzi do powstania szerokiego okapu nad frontem budynku (ryc. 14). Częstokroć z konstrukcją stolcowo-płatwiową

związane jest, analogicznie jak przy budynkach gospodarczych, występowanie półpiętra (wysokiego poddasza) (ryc. 15). Tworzy je ścianka kolankowa konstrukcji ramowej wysokości od 60 do 80 cm (zdecydowanie niższa niż na budynkach gospodarczych), składająca się z kilku pionowych słupków osadzonych od dołu w belce (płatwi) spoczywającej na końcach belek stropowych, od góry zaś spiętych poziomą belką (oczepem), na której opierają się krokwie, wystające końcami około 30 cm poza lico ściany. Tak powstałą ściankę obijano (szalowano) układanymi pionowo deskami. Dachy zazwyczaj kryto słomą, trzciną (zachodni pas niecki) rzadziej dachówką.

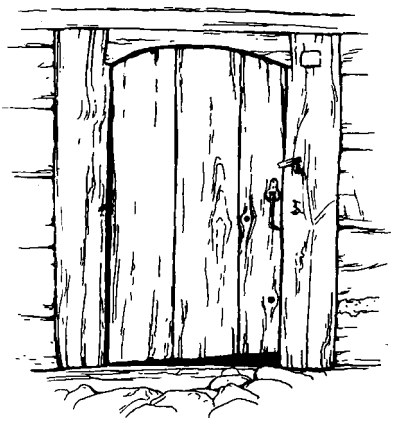

Ryc. 16. Starsza forma drzwi zewnętrznych chałupy olęderskiej, Goździn (1815), woj. poznańskie

Drzwi wejściowe (główne) do chałupy powszechnie usytuowane są pośrodku ściany wzdłużnej. W przypadku sieni przelotowej mamy dwoje drzwi, jedne od strony podwórza, drugie od strony sadu lub drogi. Ten ostatni wariant występuje we wsiach zwartych, gdy chałupy usytuowane są kalenicowo do drogi (Boruja, Goździn). Ilość drzwi wewnętrznych oraz ich usytuowanie zależy od rozplanowania budynku. Drzwi główne zawsze otwierają się do wnętrza sieni, drzwi od izby na zewnątrz (do sieni), a od komory do wnętrza. Wszystkie drzwi posiadają odrzwia i są zawieszone na żelaznych zawiasach pasowych lub tarczowych. Najstarszą formę odrzwi tworzą grube, prostokątne słupy, których dolne końce osadzone są w podwalinie, u góry natomiast — spięte, poniżej czopów, prostą lub łukowato wyciętą belką — wpuszczone w oczep (ryc. 16). Młodszą formę stanowią ramy zbite w formie skrzyni. Drzwi bywały jedno- lub dwuskrzydłowe. Te ostatnie pojawiły się pod koniec XIX wieku i najczęściej występują w chałupach z sienią przelotową (ryc. 17). Z punktu widzenia techniki wykonania spotykamy tu różne odmiany drzwi, z których jedne reprezentują typy starsze inne nowsze. Najstarszym typem są drzwi spągowe wykonane z trzech lub czterech desek przybitych gwoździami do poprzecznych żerdek (spągów). Podobne w wykonaniu są drzwi klepkowe (szalowane) z tym, że ich powierzchnia zewnętrzna wyłożona jest małymi klepkami. Klepki te układane są zazwyczaj w układzie schodkowym, rzadziej w geometryczne wzory. Drzwi klepkowe występują sporadycznie i wyłącznie jako drzwi zewnętrzne. Trzecim a zarazem najmłodszym typem są drzwi płycinowe (filungowe) składające się z drewnianej ramy wypełnionej płycinami (deseczkami) z jednostronnym lub dwustronnym profilowaniem. Na drzwiach zewnętrznych (głównych) spotyka się ponadto nabite listwy imitujące gzymsy i pilastry. W budownictwie późniejszym II połowy XIX i pocz. XX wieku drzwi zewnętrzne zamiast nadproża posiadają przeszklone okienko (nadświetle, *„oberluft"*) z półką oraz dwoma lub trzema pionowymi szprosami. Wymiary

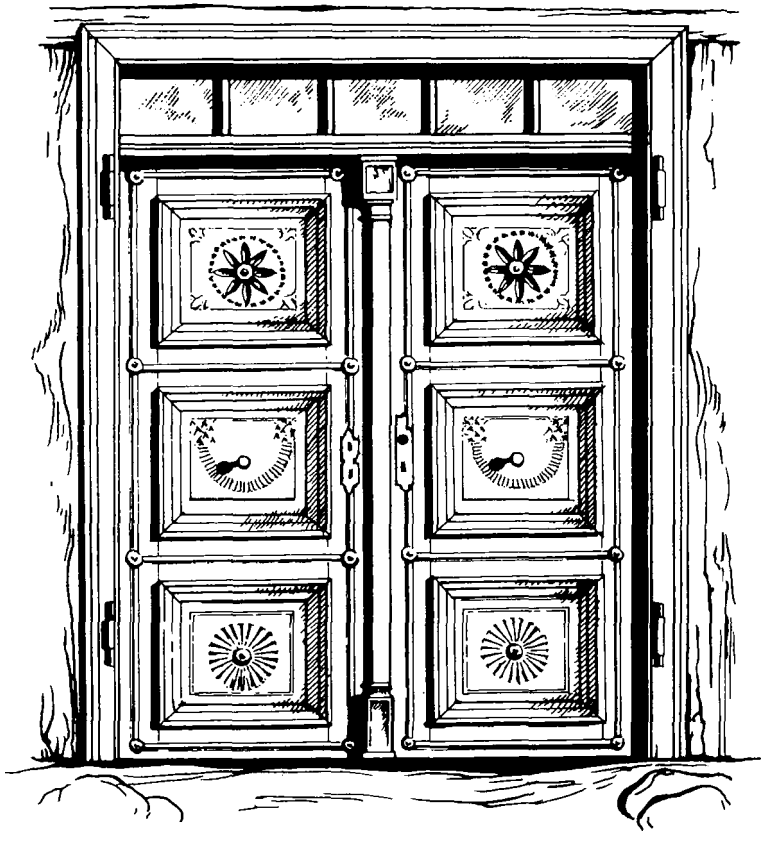

Ryc. 17. Młodsza forma drzwi zewnętrznych, Sątopy 2, woj. poznańskie

drzwi zasadniczo nie zmieniają się w czasie ponieważ istnieją niewielkie różnice w wysokości a tym bardziej w szerokości drzwi. Daje się zauważyć, że skrzydła drzwiowe w budynkach starszych (koniec XVIII i pocz. XIX wieku) są szersze i niższe w porównaniu do drzwi późniejszych. Ogólnie szerokość otworu wejściowego waha się w granicach 90 – 115 cm, jego zaś wysokość 160 – 185 cm. Jeśli chodzi o proporcje otworu wejściowego to drzwi starsze najczęściej mają proporcje 4:7 lub 5:9 a młodsze 1:2. Analizując proporcje całkowitej konstrukcji drzwi tj. z ościeżnicami i nadprożem, przy uwzględnieniu wymiarów po zewnętrznych krawędziach, otrzymujemy stosunek szerokości całkowitej do wysokości całkowitej w proporcji 5:6. Do zamykania drzwi

służyły żelazne zamki zapadkowe, haki z wrzeciądzami, skoble, zamki żelazne z klamkami (zamki skrzynkowe).

Ilość otworów okiennych w chałupie uzależniona była od ilości pomieszczeń i ich rozmieszczenia. Zazwyczaj w chałupie znajdowało się od dwóch do pięciu okien. Najstarsze chałupy posiadają dwa lub trzy, z których dwa umieszczone są w ścianach wzdłużnych a jedno w szczycie. Istnieje pewna regularność w rozmieszczeniu okien polegająca na tym by okna wychodziły na południe lub na wschód. Młodsze chałupy z II poł. XIX wieku posiadają okna prawie we wszystkich ścianach za wyjątkiem północnej ponieważ w tej części znajdują się komory posiadające małe jednodzielne lub trójdzielne okienka o wymiarach około 20 × 20 cm lub 20 × 50 cm. Biorąc pod uwagę podział poziomy ich pola okiennego spotykamy tu okienka jednopoziomowe wyłącznie jednokwaterowe lub dwupoziomowe: ośmiokwaterowe ewentualnie dwukwaterowe o równych kwaterach. Zasadnicze okna osadzone są w ścianach nasłonecznionych, w otworach wyciętych w balach ścian bardzo rzadko pomiędzy dwoma pionowymi słupami (okno pruskie). Zachowane okna są oknami ruchomymi, prostokątnymi, dwudzielnymi, sześciokwaterowymi o równych kwaterach bądź czterokwaterowymi o kwaterach nierównych. Wśród nich spotykamy różne typy konstrukcji okna: krosnowe, ościeżnicowe (okno polskie), skrzynkowe, półskrzynkowe. Najpopularniejsze, a to ze względu na powszechność stosowania okiennic, jest okno krosnowe i skrzynkowe chociaż w wielu starych budynkach bez okiennic spotkać można okno ościeżnicowe. Wymiary okien są prawie identyczne i wynoszą 75 – 115 cm wysokości przy szerokości 60 – 90 cm, przy czym górna granica wymiarów jest późniejsza. Potwierdzają to liczne ślady przeróbek otworów wynikające z dążności do efektywnego oświetlenia wnętrza światłem dziennym.

Dekoracja na badanym terenie występuje w formach uproszczonych i na ogół wynika z praktycznego działania. Najczęściej i najbogaciej zdobione są końce belek stropowych, końce krokwi opartych na płatwi oraz deski okapowe. Zdobnictwo to przybiera postać delikatnych żłobień, profilowań krawędzi, toczonych elementów wykończeniowych (kule, itp.), ryzowanych inskrypcji. Płaszczyzny szczytów cechują się jednostajną rytmiką długich linii desek układanych pionowo. Rzadkością jest układanie desek w jodełkę lub w inny wzór geometryczny.

Ściany budynków nie są zdobione z zewnątrz, do wyjątków należy ich bielenie. Powszechny jednak zwyczaj utykania szpar i polepiania ich gliną wprowadza specyficzną rytmikę poziomych belek. Powstaje w ten sposób dwukolorowy układ pasów utworzonych z szerokich, szarobrązowych belek i wąskich, żółtych, polepianych gliną szpar. Całkowite polepianie ścian budynku gliną lub zaprawą murarską, a następnie ich pobielanie związane jest przede wszystkim z szachulcową konstrukcją ścian (Zachodzko, Lewiczynek).

Istotnymi elementami dekoracyjnymi chałup są drzwi płycinowe, klepkowe, malowane monochromatycznie drewniane ściany wewnętrzne oraz często występujące na tym terenie płycinowe okiennice, które zazwyczaj malowano wykorzystując takie kolory jak: biały, żółty, zielony, brązowy.

PODSUMOWANIE

Podsumowując można stwierdzić, że zastane budownictwo we wsiach poolęderskich jest kontynuacją pierwotnego budownictwa z okresu ich lokacji. Osady olęderskie, ze względu na charakter osadnictwa, nie uległy przebudowie uwłaszczeniowej, nie zmienił się też materiał i sposób budowania. Nie ma bowiem różnic w konstrukcji ścian i materiale między obiektami z końca XVIII wieku a tymi, które powstały w wieku XIX.

Wsie z terenu niecki wyróżniają się w krajobrazie kulturowym charakterem gospodarki (plantacje chmielu i wikliny), powszechnością konstrukcji zrębowej lub zrębowo-słupowej. Stanowią zwarty zasięg dwutraktowego budownictwa mieszkalnego z zachowanymi śladami półtoratraktowego budownictwa mieszkalno-gospodarczego.

Różnice w zakresie budownictwa pomiędzy osadami kolonizacji olęderskiej a polskiej na terenie niecki są widoczne jedynie w drugorzędnych szczegółach konstrukcyjnych (konstrukcja krokwiowo-płatwiowa i nadwieszenie dachu, duża kubatura poddasza, malowanie farbą drewnianych ścian wewnętrznych, budowanie szafek i palenisk wnękowych, zakładanie w sieni — ceglanej lub kaflowej posadzki, powszechność okiennic), w intensywności ich występowania oraz w solidności wykonania.

Fakt ten, w dużej mierze, wynika z procesu fuzji kulturowej jaka musiała dokonać się w okresie od XVIII do XIX wieku, czemu sprzyjały warunki społeczno-gospodarcze, polityka osiedleńcza ówczesnego państwa oraz specyficzne (izolujące) środowisko przyrodnicze.

Szukając wspólnych elementów dla budownictwa olęderskiego z niecki nowotomyskiej i innych regionów kraju można stwierdzić, że cech wspólnych w zastanych bądź zinwentaryzowanych budynkach jest niewiele. I tak, biorąc pod uwagę charakterystyczne dla osadnictwa olęderskiego (holenderskiego) występowanie, na terenach wzdłuż Wisły i nad Bugiem, szerokofrontowego budynku mieszkalno-gospodarczego (inwentarskiego) — zgodność tę znajdujemy tylko w typie i funkcji oraz w podobieństwie rozplanowania części mieszkalnej. Brak tak charakterystycznego budynku w Nowotomyskiem (a także w Wielkopolsce) mógł być spowodowany: a) popularnością (zwyczajem), w tym regionie, stawiania wolno stojącego budynku mieszkalnego, b) zastrzeżonymi w przywileju nakazami feudałów, c) znikomym zagrożeniem powodziowym. Sądzę, że właśnie ta ostatnia przyczyna mogła być istotna - bowiem pozwalała na bezpieczne rozmieszczenie obiektów wewnątrz zagrody i swobodny do nich dostęp w przeciwieństwie do terenu o częstym i dużym zagrożeniu, kiedy to wymagane było stałe czuwanie nad dobytkiem i inwentarzem. Skupienie zaś całego dobytku w jednym obiekcie pozwalało na lepsze zabezpieczenie się przed skutkami powodzi i jej przetrwanie (np.: obwałowanie, schody do przeganiania inwentarza na wyższą kondygnację budynku, wykonywanie wszelkich czynności inwentarskich bez konieczności wychodzenia na zewnątrz).

Dalsze wspólne cechy dla budownictwa olęderskiego w Polsce, to cechy drugorzędne znajdowane w szczegółach konstrukcyjnych i w wyposażeniu, do których zaliczam:

— stosowanie podmurówki pod podwalinę,

— wznoszenie budynków w konstrukcji słupowo-zrębowej z wyraźną preferencją łączenia ścian na rybi ogon w części mieszkalnej, zaś w gospodarczej na słupy,

— występowanie dachu dwuspadowego z szerokim okapem, konstrukcji krokwiowo-jętkowej lub krokwiowo-płatwiowej ze stolcem,

— centralne usytuowanie urządzeń ogniowo-dymnych z piecem grzewczym, paleniskiem wnękowym oraz czarną kuchnią,

— powszechność podłóg z desek w części mieszkalnej,

— dekoracyjne wykończenie elementów konstrukcyjnych,

— popularność drzwi płycinowych oraz okiennic,

— bezpośrednie malowanie ścian wewnętrznych farbą olejną lub klejową.

ANEKS[9]

a. OSADY OLĘDERSKIE W POWIECIE KOŚCIAŃSKIM

L.p.	Nazwa osady w okresie rozbiorów Polski	Ówczesna parafia	Nazwa dzisiejsza	Rok zał. osady	Charakter terenu przed lokacją
1.	Albertowskie Olędry	Bukowiec	Albertowsko	—	—
2.	Amtskasnerowskie Ol.	Zbąszyń	Toczeń	—	—
3.	Barłożna Olędry I	Gościeszyn	Barłożna Goś.	—	—
4.	Barłożna Olędry II	Wolsztyn	Barłożna Wol.	—	—
5.	Blinek Olędry	Gnin	Blinek	1720	las
6.	Błonie Olędry	Gnin	Błońsko	—	—
7.	Boruja	Zbąszyń	Boruja	1785	ta sama wieś
8.	Borujskie Nowe Ol.	Zbąszyń	Nowa Boruja	—	—
9.	Borujskie Stare Ol.	Zbąszyń	Stara Boruja	1705(?)	—
10.	Cegielskie Olędry	Wolsztyn	Cegielsko	1729	—
11.	Chojnickie Olędry	Zbąszyń	Chojniki	—	—
12.	Cisiogórskie Ol.	Bukowiec	Cicha Góra	1757	las
13.	Czarne Olędry	Grodzisk	Czarna Wieś	—	
14.	Czeskie al. Polsko-Czeskie Olędry	Zbąszyń	Czeskie Stare	—	
15.	Dąbrówka Olędry	Gnin	Dąbrowiecka Wola	—	—
16.	Głodno Olędry	Wolsztyn	Głodno	1717	—
17.	Gola Olędry	Gościeszyn	Gola	—	—
18.	Góry Olędry	Siedlec	Tuchorza Stara	—	—
19.	Goździno Olędry	Ruchocice	Goździn	1735	las
20.	Grubskie Olędry	Zbąszyń	Grubsko	—	—
21.	Jabłonna Nowa	Gnin	Jabłonna	—	—
22.	Karpickie Olędry	Wolsztyn	Karpicko	1729	wieś
23.	Kąkolewskie Ol.	Bukowiec	Kąkolewo	1720	wieś z bud.

[9] Wykaz XVIII-wiecznych osad olęderskich powstałych na terenie niecki nowotomyskiej. Zestawienia dokonano na podstawie opracowanego przez W. Rusińskiego (1947, s. 124 – 142) — wykazu osad olęderskich w powiatach: kościańskim i poznańskim w granicach przed pierwszym rozbiorem. W tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować dr Zb. Chodyle z Zakładu Historii Nowożytnej, Powszechnej i Polskiej UAM w Poznaniu — za okazaną mi pomoc w dotarciu do źródeł archiwalnych oraz za cenne uwagi dotyczące historii osadnictwa olęderskiego w Wielkopolsce.

L.p.	Nazwa osady w okresie rozbiorów Polski	Ówczesna parafia	Nazwa dzisiejsza	Rok zał. osady	Charakter terenu przed lokacją
24.	Komorowo Olędry	Gnin	Komorówko	—	—
25.	Łęczne Olędry	Zbąszyń	Łęczno	—	—
26.	Maryanowo	Zbąszyń	Mariankowo	—	—
27.	Młyńskie al. Borowe Ol.	Wolsztyn	Młyńsko	—	—
28.	Mostowskie Olędry	Gnin	Mościska	—	—
29.	Narożnik Mały Ol.	Ruchocice	Narożnik	1737	—
30.	Narożnik Wielki Ol.	Ruchocice	Narożnik	—	—
31.	Niemiecko-Czeskie Ol.	Zbąszyń	Czeskie Nowe	—	—
32.	Nowojastrzębskie Ol.	Zbąszyń	Nowe Jastrzębsko	—	—
33.	Podgradowice	Rakoniewice	Podgradowice	1729	gotowa rola
34.	Proszkowo Ol.	Prochy	Pruszkowo	1746	wieś opustoszała
35.	Przychodzkie Ol.	Zbąszyń	Przychodzko	—	—
36.	Rakoniewice	Rakoniewice	Rakoniewice-wieś	1729	wieś opustoszała
37.	Reklińskie Ol.	Siedlec	Reklinek	—	—
38.	Rojewskie Ol.	Bukowiec	Rojewo	—	—
39.	Starojastrzębskie Ol.	Zbąszyń	Jastrzębsko Stare	1710(12?)	—
40.	Stefanowskie Ol.	Zbąszyń	Stefanowice	—	—
41.	Stodólsko Olędry	Gościeszyn	Stodolsko	1742	—
42.	Sucha Dębina	Gnin	Wola Jabłońska	1738	las, zarośla
43.	Szarki Olędry	Zbąszyń	Szarki	1724(?)	—
44.	Tarnowa	Prochy	Tarnowa	1712	gotowa rola
45.	Tłockie Olędry	Wolsztyn	Nowe Tłoki	(1751(?)	
46.	Nowe Olędry	Siedlec	Nowa Tuchorza	1744	zarośla
47.	Stare Olędry	Siedlec	Stara Tuchorza	1803	zarośla, las
48.	Zakrzewko Olędry	Zbąszyń	Zakrzewko	—	—
49.	Zdrogowo Olędry	Gościeszyn	Zdrogowo	—	—

b. OSADY OLĘDERSKIE W POWIECIE POZNAŃSKIM

Lp.	Nazwa osady w okresie rozbiorów Polski	Ówczesna parafia	Nazwa dzisiejsza	Rok zał. osady	Charakter terenu przed lokacją
1.	Bolewickie Olędry	Lwówek	Bolewicko	—	—
2.	Cegielskie Olędry	Trzciel	Prądówka	1740	las
3.	Chmielinka	Lwówek	Chmielinko	1776	wieś i folwark
4.	Glinki Olędry	Wytomyśl	Glinno	1701	gotowa rola
5.	Grudzianki Olędry	Lwówek	Grudzianka	—	—
6.	Hutskie Olędry	Trzciel	Zachodzko	—	—
7.	Komorowskie Olędry	Lwówek	Komorowice	1707	las

L.p.	Nazwa osady w okresie rozbiorów Polski	Ówczesna parafia	Nazwa dzisiejsza	Rok zał. osady	Charakter terenu przed lokacją
8.	Kozielaski Olędry	Wytomyśl	Kozielaski	1767	wieś i gotowa rola
9.	Krzywoleśne Olędry	Lwówek	Krzywy Las	—	—
10.	Lewickie Olędry	Lewice	Lewiczynek	1732	las
11.	Lipie Olędry	Wytomyśl	Lipka Mała	—	las
12.	Lipie Olędry	Lwówek	Lipka Wielka	—	—
13.	Lubieńskie Olędry	Trzciel	Lubień	1736	zarośla
14.	Nowosileńskie Ol.	Pszczew	Nowa Silna	—	—
15.	Paproć Olędry	Wytomyśl	Paproć	1701	las
16.	Pącheńskie Olędry	Pszczew	Pąchy	—	—
17.	Różyńskie Olędry	Wytomyśl	Nowa Róża	1765	las
18.	Sąpolna Olędry	Lwówek	Sępolno	—	—
19.	Sątop*	Wytomyśl	Sątopy	—	wieś
20.	Sękowo	Wytomyśl	Sękowo	1700	wieś
21.	Stary Folwark Olędry	Trzciel	Stary Folwark	—	—
22.	Suche Olędry	Lwówek	Błaki	—	—
23.	Szklanohuckie Olędry	Trzciel	Szklarka Trzcielska	1720	zarośla
24.	Tarnowiec	Lwówek	Tarnowiec	—	—
25.	Węgielnia	Lwówek	Węgielnia	1718	las
26.	Wymyślanka Olędry	Lwówek	Wymyślanka	1721	las
27.	Zamorze	Pniewy	Zamorze	1771	wieś z budynkami
28.	Zielonka	Wytomyśl	Przyłęk	1704	las

LITERATURA

Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski 1989, t. V. cz. 1, Wrocław.

Burszta J. 1958, Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi, Wrocław.

— 1960, Osadnictwo i kształty wsi, (w:) Kultura ludowa Wielkopolski, t. 1, s. 31 – 105, Poznań.

Błaszczyk St. 1959, Z badań nad budownictwem ludowym na pograniczu wielkopolsko-lubuskim, „Prace Działu Etnografii IHKM PAN", z. 3, s. 619 – 641, Warszawa.

Czubiński A., Topolski J. 1989, Historia Polski, Wrocław.

Deresiewicz J. 1956, Materiały do dziejów chłopa wielkopolskiego, t. I, Wrocław.

Goldmann K. 1926, Die ältesten Siegel und Wappen der Neutomischeler und umliegenden Holländergemeinden, Deutsche Blätter in Polen, Jahrgang III, s. 418 – 429, Posen.

* Nie wiadomo dlaczego Rusiński nie wymienia tej wsi. Wg dra Zb. Chodyły (autora przygotowywanej rozprawy habilitacyjnej „Osadnictwo olęderskie w Wielkopolsce od XVI do schyłku XVIII wieku.") jest wielce prawdopodobne, że w XVIII wieku wieś tę przeniesiono na prawo holenderskie. Opinię tę zdaje się potwierdzać informacja K. Goldmana (1926, s. 421), który pisze „...Sątop, Sontopia, ein Ort slawischen Ursprungs wurde 1736 zu Holländern gemacht.", a także informacja w Słowniku geograficznym ...(1889, s. 365), w którym pod hasłem „Sątp" m.in. odnotowano, że wieś ta w 1580 roku należała do Marcina Ostroroga-Lwowskiego, a od ok. 1793 do dóbr Wytomyśl dziedzictwa Szołdrskich.

Gólski A. 1981, Stan zachowania budownictwa ludowego i formy jego ochrony w zasięgu działalności Muzeum Regionalnego w Wolsztynie, Zwornik. Informator popularno-naukowy, t. II, s. 11 – 23. Zielona Góra.
Górak J. 1971, Holenderskie domy nad Bugiem, PSL, nr 1, s. 29 – 38.
Groth P. 1939, Grenzmärkisches Volksleben. Glaube und Brauch im Lebenslauf, Schneidemühl.
Gumowski M. 1937, Herby i pieczęcie wsi wielkopolskich, RH XIII, s. 24 – 43, Poznań.
Hładyłowicz K.1932, Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów.
Krygowski B. 1956, O dwóch nowych podziałach na regiony geograficzne Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, BFnPZ, III,
— 1958, Krajobraz Wielkopolski i jego dzieje, (w:) Wielkopolska w oczach przyrodnika, nr 2, Poznań.
Marchlewski W. 1988, Przyczynek do dziejów osadnictwa olęderskiego w środkowym biegu Wisły w XIX – XX w. (od 1945 r.), KHKM nr 3, s. 501 – 514.
Pelczyk A. 1994, Kierunki rozwoju chłopskiego budownictwa mieszkalnego wsi wielkopolskiej. Studium proporcji, SL 3, s. 47 – 67.
Rusiński W. 1947, Osady tzw. „Olędrów" w dawnym woj. poznańskim, Kraków.
— 1959, W dobie upadku gospodarczego (1655 – 1793), (w:) Dzieje wsi wielkopolskiej, s. 67 – 114, Poznań.
Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, 1982 – 1987, cz. I; 1988, cz. II, Wrocław.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880, t. I; 1889, t. X, Warszawa.
Stański M. 1959, Kultura materialna wsi wielkopolskiej w XIX wieku, (w:) Dzieje wsi wielkopolskiej, s. 233 – 272, Poznań.
Staszczak Z. 1963, Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim (w XIX i XX wieku), Prace i materiały etnograficzne, t. XXIV, Wrocław.
Wielkopolska: mapa krajoznawcza (skala 1:200 000), 1993, Warszawa.
Zajchowska St. 1989, Osadnictwo „olęderskie" i fryderycjańskie w Wielkopolsce w XVII i XVIII w. Mapa pomocnicza 14, (w:) Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski, t. V, cz. 2, s. 17 – 22, Wrocław.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

I. ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU
1. Księgi grodzkie (Gr.)
POZNAŃ
Gr.: 1204 (Paproć); 1205 (Wymyślanka); 1207 (Cisiogórskie Ol.); 1209 (Komorowskie Ol.) relationes, protocollon.
KOŚCIAN
Gr. 202 (Chmielinka); 214 (Cisiogórskie Ol.) relationes, protocol.
2. Zbiór dokumentów wiejskich (zbiór szczątków zespołów) (Dw.)
Dw.: 91 (Glinno); 106 (Goździn); 173 (Kozielaski); 252 (Nowa Róża); 315 (Pruszkowo); 362 – 378 (Sękowo); 410 (Szarki); 411 (Szklarka Trzcielska); 437 – 439 (Tuchorza Nowa Ol.).

II. ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE W POZNANIU
Archiwum Kapitulne (CP)
Rewizje poszczególnych dóbr biskupich
CP: 188 (Pąchefiskie Ol.)

POSTHOLLÄNDISCHER WOHNUNGSBAU AUF DEM GEBIET DER NOWY TOMYŚL EBENE

Zusammenfassung

Die Nowy Tomyśl Ebene, ein Gebiet mit überwiegenden Boden auf Geschiebelehm und Sanden, meistens in kleine, mit Streifen der sandigen Dünnengerölle getrennten Vertiefungen geteilt, geschnitten mit zahlreichen Graben und Bächleinen, welcher der Meliorationsarbeiten bedarf, wurde seit Anfang des 18. Jh. zum Gebiet der intensiven Ansiedlungsbewegung. Am stärksten entwickelte sich bei diesem Prozeß die landwirtschaftliche Ansiedlung auf holländischem Recht, die gewöhnlich olländische oder holländische Ansiedlung genannt wird. An ihr nahmen hauptsächlich Ansiedler der deutschen, später auch der polnischen und in kleinem Maß der tschechischen Nationalität teil. Die ankommenden Ansiedler wurden in verlassenen Dörfern, auf Sumpf- und den zum Ausroden bestimmten Gebieten angesiedelt. In der Regel haben die Ansiedler den für den Anbau bestimmten Boden selbst vorbereitet und vermeßt. Bei der Wirtschaftsführung in den von sich selbst gegründeten Landwirtschaften (Huben) haben sie u.a. die Vieh-, und Bienenzucht, neue Pflanzenarten z.B. Hopfen verbreitet und, was am wichtigsten scheint, den Umlauf des Gelds belebt, mit dem sie dem Grundbesitzer die Jahresmiete für die Erdpacht bezahlt haben.

Die Ansiedler waren freie Leute, deshalb hatten sie in dem Lokationsprivileg das Recht auf eigene Selbstverwaltung, den Schultheiß und Schöffen vorbehalten. Diese Situation wie auch die Ansiedlung selbst beendete im Jahre 1823, als der Eroberungsstaat — Preußen — einheitliche Gemeindeselbstverwaltung eingeführt und die Dorfverhältnisse in Großpolen geregelt hat.

In diesem Artikel stellt sich der Verfasser Fragen — inwieweit das auf diesem Gebiet angetroffene Traditionsbauwesen eine Kontinuation des ursprünglichen Bauwesens aus der Zeit der Dorflokation auf dem holländischen Recht ist (oder war) und wie es sich von dem polnischen Bauwesen unterscheidet ? In Beantwortung dieser Fragen stellt der Verfasser folgendes fest:

Der angetroffene Wohnungsbau in postholländischen Dörfern ist eine Kontinuation des ursprünglichen Bauwesens aus der Zeit ihrer Lokation. Die holländischen Siedlungen unterlagen, wegen des Besiedlungscharakters, dem Freigebungsumbau nicht; es hatte sich auch das Material und die Bauart nicht geändert. Es gibt keine Unterschiede in der Wandkonstruktion und in dem Material der Objekte aus Ende des 18. Jh. und den später, im. 19. Jh., entstandenen Objekten.

Die Dörfer aus dem Gebiet der Ebene kennzeichnen sich in der Kulturlandschaft durch ihren Wirtschaftscharakter (Hopfen- und Korbweidenplantage, Allgemeinheit der Block- oder Block-Pfostenkonstruktionen. Sie bilden einen dichten Umfang des Zweitraktwohnungsbaues mit erhaltenen Spuren des Anderthalbtrakt-Wohnungs-Wirtschaftsbaues.

Die Unterschiede im Bereich des Bauwesens zwischen den Siedlungen der holländischen und polnischen Ansiedlung auf dem Gebiet der Ebene sind nur in zweitrangigen Konstruktionsdetails: Sparren-Pfettenkonstruktion und Dachüberhänge, große Dachgeschoßkubatur, Streichen der Außenholzwände, Bau von Hohlschränken und -herdstellen, Verlegen des Ziegel- oder Kachelfußbodens im Flur, Allgemeinheit der Fensterladen ersichtlich.

Diese Tatsache war, im großen Maß, Erfolg des Prozesses der Kulturfusion, die in der Zeit vom 18. bis zum 19. Jh. stattfinden mußte, was die sozial-wirtschaftlichen Bedingungen, Besiedlungspolitik der polnischen Feudalherren und später des Eroberungsstaates sowie spezifische (isolierende) Umwelt begünstigten.

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Holländische Siedlungen, die beim Ende des 18. Jh. auf dem Gebiet der Nowy Tomyśl Ebene entstanden sind (vgl. W.Rusiński 1947, Karte). 1 — Holländische Siedlungen auf dem Gebiet der Ebene; 2 — Holländische Siedlungen außerhalb der Ebene; 3 — andere Orten; 4 — Kreisgrenzen

Abb. 2. Posener Hochland. Kartenfragment: Großpolen-Kujawen Tiefebene — geomorphologische Regionen (nach B.Krygowski 1956, Karte Nr. 2); VIII — Posener Hochland; VIIIa — Pszczew-Pniewy Hügel; VIIIb - Nowy Tomyśl Ebene; VIIIc — Lwówek-Rakoniewice Wall; VIIId — Opalenica Ebene; VIIIe — Stęszew Hügel; VIIIf — Posener Ebene; VIIIg - Szamotuły Ebene; VIIIh — Posener Hügel; 1 — Hügel der Stirnmoräne-Zone, 2 — Oberflächenmoräne-Flachländer, 3 — Sanderhochländer, 4 —

Nieder- und Hochterassen, 5 — Dünnenhügel, 6 — Wälle des Monadnocktyps, 7 - Tal- und Talkesselboden, 8 — Durchbrüche, 9 — Grenzen der Region der III. Reihe, 10 — Grenzen der Region der IV. Reihe

Abb. 3. Kartenfragment: Großpolen-Kujawen Tiefebene. Rolle der Gewässer bei der Bildung ihrer Beschaffenheit (nach B.Krygowski 1958, Tab. III). 1 — Tal- und Talkesselboden, Terassen, Sander — Wassergebilde; 2 — Moränenhochländer — Gebilde der direkten Gletscherakkumulation; 3 — Dünnen — Windgebilde

Abb. 4. Schemen der holländischen Bauernhoftypen im Kreis Nowy Tomyśl

Abb. 5. Die meistens zu treffende Anordnung eines holländischen Dreigebäudenhofes. Der holländische Bauernhof, präsentiert auf dem Gelände des Großpolnischen Ethnographischen Parks in Dziekanowice (WPE) (Zustand aus 1993) (Photo: A.Ziółkowski)

Abb. 6. Gipfellage einer geschlossenen Bauernhütte (Zustand aus 1995), Boruje 15, Woj. Zielona Góra (Photo: M. Jóźwikowska)

Abb. 7. Umgebung eines holländischen Hofes in der zerstreuten Siedlung (Zustand aus 1982), Róża, Woj. Poznań (Photo: A.Pelczyk)

Abb. 8. Asymmetrisches Breitfront-Bauernhaus (1807) mit dem Inventarteil (Zustand aus 1985), Sątopy, Woj. Poznań (Photo: A.Pelczyk)

Abb. 9. Erdgeschoßriße von holländischen Bauernhäusern im Kreis Nowy Tomyśl. a) Breitfront-Anderthalbtrakt-Bauernhaus (1795) mit Inventarteil (Anordnung aus der Zeit vor 1975), Sątopy 4, Woj. Poznań; b — Breitfront-Anderthalbtrakt-Bauernhaus (1758) mit Inventarteil (Anordnung aus der Zeit vor 1973), Róża Nowa, Woj. Poznań; c — Breitfront-Anderthalbtrakt-Bauernhaus (1823), Nowy Tomyśl. Im 1983 in den WPE übertragen; d — Breitfront-Zwitrakt-Bauernhaus (19. Jh.), Sękowo, Woj. Poznań;

Abb. 10. Erdgeschoßriße von holländischen Bauernhäusern im Mittelweichselbett: a) Troszyn, Woj. Płock; b) Umgebung von Świecie, Woj. Bydgoszcz (nach W.Marchlewski, 1988, S. 508)

Abb. 11. Erdgeschoßriße von holländischen Bauernhäusern am Bug: a) Mościce Dolne Nr. 14; b) Mościce Dolne Nr. 33, Woj. Biała Podlaska (nach J.Górak 1971, S.33 und 34)

Abb. 12. Formen der Holzumbauungen für Kamine und Einbauschränke

Abb. 13. Schema eines asymmetrischen Dachs

Abb. 14. Sparren — Kehlbalkendach eines olländichen Hauses (1823), mit 60 cm langen Überhängungen an Giebeln. An der Front ein breiter, außerhalb der Längswand flucht ausgeschobener Dachfuß. Nowy Tomyśl (Zustand aus 1885). Im 1985 das Objekt übertragen ins WPE.

Abb. 15. Wohngebäude mit hohem Dachgeschoß (Trempl) (Zustand aus 1995), Jastrzębsko Stare, Woj. Poznań, (Photo: M. Jóźwikowska)

Abb. 16. Ältere Form der Außentür in einem olländischen Haus, Goździn (1815), Woj. Poznań

Abb. 17. Jüngere Form der Außentür, Sątopy 2, Woj. Poznań

Alle Abbildungen von W. Kujawa